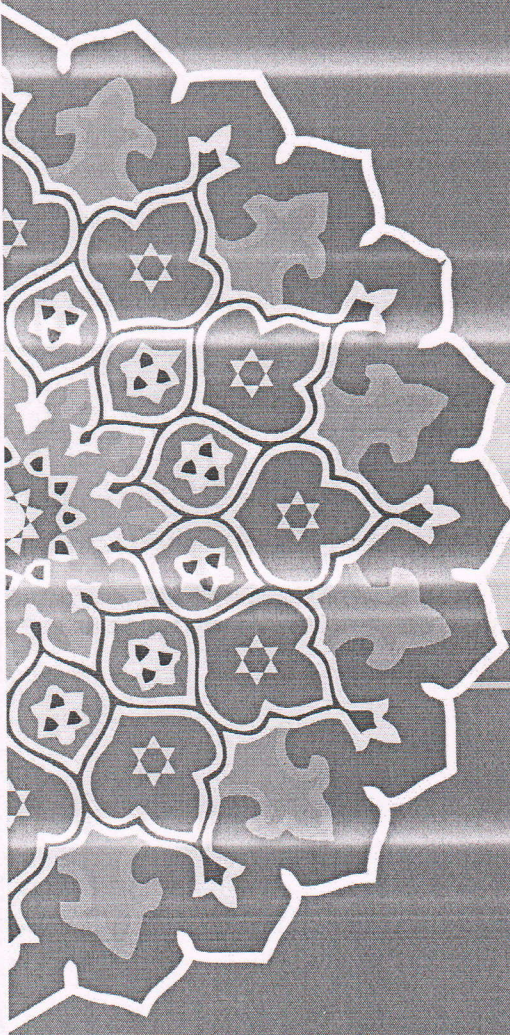
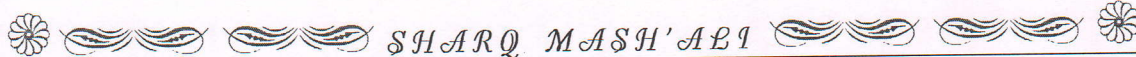

SHARQ MASH'ALI

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
ilmiy-uslubiy, ma'rifiy jurnali

4
2025

Ilmiy-uslubiy,
ma'naviy-ma'rifiy jurnal.
Ta'sischi:

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
1992-yildan chiqa boshlagan
Jurnal O'zbekiston Respublikasi
Toshkent shahar matbuot va axborot
boshqarmasi ro'yxatidan qayta o'tgan
(№ 02-0055 26-sentyabr 2014-yil)

Bosh muharrir:

G. RIXSIYEVA (prof., f.f.n.)

Tahrir hay'ati:

D. SAYFULLAYEV (prof., t.f.d.) (bosh muharrir o'rinbosari)
X. ALIMOVA (prof., f.f.d.) (mas'ul kotib)
A. MANNONOV (prof., f.f.d.)
Q. SODIQOV (prof., f.f.d.)
R. XODJAYEVA (prof., f.f.d.)
SH. SHOMUSAROV (prof., f.f.d.)
Q. OMONOV (prof., f.f.d.)
U. MUHIBOVA (prof., f.f.d.)
D. MUHIDDINOVA (f.f.d.)
X. HAMIDOV (f.f. bo'yicha PhD)
B. ABDUHALIMOV (prof., t.f.d.)
A. XODJAYEV (prof., t.f.d.)
M. IS'HOQOV (prof., t.f.d.)
X. FAYZIYEV (dos., t.f.n.)
D. XODJIMURATOVA (t.f. bo'yicha PhD)
SH. YO'VQOCHEV (prof., s.f.d.)
N. ABDULLAYEV (dos., s.f.d.)
A. VAHOBOV (prof., i.f.d.)
R. ABDULLAYEV (prof., i.f.d.)
I. MAVLANOV (prof., i.f.d.)
R. BAHODIROV (prof., fal.f.d.)
E. IZZETOVA (prof., fal.f.d.)
A. SHONAZAROVA (AQSHning Kolumbiya univ. prof.)
G. GLIZON (AQSHning New Mexico univ. prof.)
ONO MASAKI (Yaponiyaning Tsukuba univ. prof.)
LI DJI IN (Koreya Respublikasining Xankuk chet tillar univ. prof.)
V. MESAMED (Isroilning Quddus univ. prof.)
A. GURER (Turkiyaning Anqara univ. prof.)
A. VOROBYEV (Rossiya Fanlar akademiyasi, Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi)
G. AVDA (Misr Arab Respublikasining Xelvon univ. prof.)
A. TOHIR (Misr Arab Respublikasining "Al-Hivar" siyosiy tadqiqotlar markazi direktori)
S. KURAYM (f.f. bo'yicha PhD)
H. BAYDEMIR (Turkiyaning Otaturk univ. prof.)

Nashrga tayyorlovchilar:

J. ISMOILOV, A. ZIYODOV
H. SULAYMONOVA

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy
Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya va tarix yo'nalishi bo'yicha ilmiy
maqolalar chop etiladigan ilmiy nashrlar
ro'yxatiga kiritilgan.

MUNDARIJA № 4, 2025-yil

Adabiyotshunoslik

<i>Muxibova U. Omprakash Valmiki hikoyalarida quyi tabaqa vakillarining jamiyatdagi o'rni</i>	3
<i>Abdurahmonova M. Nazir Akbarobodiy she'riyatida hind milliy qadriyatlarini ifodasi</i>	10
<i>Shamusarov Sh. Arab mifologiyasining yuzaga kelishi va uning Markaziy Osiyo xalqlari folkloriga ta'siri</i>	17
<i>Ziyamuhamedov Z. Milliy qadriyatlarning xitoy adabiyotidagi aksi</i>	22
<i>Muxiddinova D. Misr adibi Edvar Al-Harrat hikoyalarida modernistik unsurlar</i>	26
<i>Sharipov R. Jadid adabiyotida oilaviy qadriyatlar talqini</i>	30
<i>Mutalova G. Folklore roots of arabic oral storytelling</i>	39
<i>Turdiyeva O. Afsona va yozma adabiyot kontekstida eskimoslar hayoti tasviri</i>	43
<i>Saidova N. Abdulloh Abdur-Rahman Jafrining "Ko'zgu" hikoyasida oilaviy-mayishiy muammolar</i>	49
<i>Abduganieva N. The formation of literary communities in India during the middle ages</i>	55
<i>Qoraboyev S. G'ulom G'avs Xaybariyning tarixiy romanlarida syujet masalasi</i>	61
<i>Sulaymonova H. Abu Bakr Xorazmiy asarlarida umuminsoniy qadriyatlar in'ikosi</i>	67
<i>Zakirova U. Dipti Nazir Ahmad romanlarida ayollarning ma'naviy-ma'rifiy kamoloti masalalari xususida</i>	71
<i>Murtazaxodjayeva M. Chinnappa Bharati romanlarida badiiy psixologizm ("Shakar" romani misolida)</i>	80
<i>Sa'dullayev Sh. Bahodirshoh II Zafar g'azallarida aks etgan sharqona unsurlarning tasnifi</i>	87
<i>Tilovmurodova Sh. Madaniy va ijtimoiy o'zgarishlar: Nirmal Varma hikoyalarida mustaqillikdan keyingi inson obrazi</i>	92

“Biz stansiyaning keng maydoni bo‘ylab birin-ketin to‘xtab turgan sariq vagonlar orasidan o‘tib borayapmiz, odamlar vagonlardan qarab turar edilar. O‘quvchilar ham bizga qo‘shilgan edilar. Men baqirardim, lekin o‘z ovozimni eshitmas edim: Yashasin, Falastin! To‘la Ozodlik!”

Edvar al-Xarrat hikoya bosh qahramonining ong oqimi zamirida arab dunyosining dolzarb muammosi – Falastin muammosi, vatanparvarlik g‘oyalari ilgari surgan. Yozuvchi hikoya syujetining bir qismiga dolzarb mavzu Falastin masalasini mohirona kirgizib e‘tiborni jalb etdi.

“Vokzal-3” hikoyasining tasvir maydoni, ko‘tarilgan masalalar keng qamrovliligi bilan poezd obraziga bag‘ishlangan Diyo ash-Sharqoviyning “Kundalik poezddagi sayohat” yoki Jo‘rij Salimning “Poezd” hikoyalariidan tubdan farqlanadi. “Vokzal -3” hikoyasida poezd obrazini – hayot timsoli, insonning esa bu hayotda yolg‘izligi haqidagi ta‘kidlar bilan bir qatorda arab dunyosining, arab jamiyatining dolzarb masalalarini, milliy koloritni saqlagan holda yangi, murakkablashgan matn yaratdi.

Xulosa qilib aytganda, XX asrning ikkinchi yarmida ijod qilgan zamonaviy Misr yozuvchilari jahon adabiyotidagi barcha yangi, zamonaviy badiiy tasvir ifoda vositalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan intilishlari ijobiy natijaga olib keldi. Har bir arab yozuvchisi o‘z uslubi bilan novatorlik hususiyalarini namoyon qildi va hikoya janri imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Misr adabiyotida arab hikoyasi ham mazmunan, ham shaklan o‘zgarishlarga ega bo‘ldi: mazmuniy o‘zgarishlar voqelikning tasvirlashda yozuvchining dunyoqarashi asosida sub‘ektivlikning yuzaga kelishi, inson “men”idagi ziddiyatlarni irrashional usulda tasvirlashga, inson ruhiyati va uning tub mohiyati, insonning ruhan parchalanishini tushunish va uning murakkab, sirli dunyosini ko‘rsatishda kuzatildi.

JADID ADABIYOTIDA OILAVIY QADRIYATLAR TALQINI

RUSTAM SHARIPOV

Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent. TDSHU

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston jadidlari asarlarida milliy qadriyatlar, shu jumladan oila haqidagi qarashlari atroflicha tahlil qilingan. Shu bilan birga jadid adabiyotining yorqin namoyandasi Abdurauf Fitratning “Oila” asari tahlil ostiga olingan. 1914-yilda yozilgan ushbu asar misolida yozuvchining ijodiy laboratoriyasi bilan bir qatorda zamonasining eng dolzarb ijtimoiy-siyosiy masalalariga nisbatan shaxsiy munosabatini ko‘rsatib berishga harakat qilingan. Fitrat ijodida yetakchilik qilgan millatparvarlik, erkparvarlik, taraqqiyparvarlik, ilmparvarlik g‘oyalari uning siyosiy-huquqiy qarashlarining o‘zagini tashkil etib, adibni jadid adabiyotining yirik namoyandalari qatoridan o‘rin olishiga zamin yaratgan. Maqolada publitsist Fitrat nikoh masalasiga, ayollarning jamiyatda tutgan o‘rni masalasiga yondashuvda o‘zi yashagan davr ruhidan kelib chiqib, Qur‘on oyatlari bilan qiyoslagani holda ilgari surilgani va uning bu kuzatishlari ijtimoiy ahamiyat kasb etgani alohida ta‘kidlanadi. Adib tomonidan ilgari surilgan oila komponentlari, oilani boshqarishda milliy an‘analar va udumlar, oila sifatini ta‘minlovchi tartib-intizom va ularning millat kelajagiga ta‘siri kabi masalalar ham tadqiqotda e‘tibordan chetda qolmagan.

Kalit so‘zlar: milliy ozodlik harakati, jadid adabiyoti, jadidchilik, adabiyotda oila mavzusi.

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ национальных ценностей, в том числе взглядов на семью, в произведениях джадидов Туркестана. В том числе анализируется

произведение «Семья» Абдурауфа Фитрата, яркого представителя джадидской литературы. На примере этого произведения, написанного в 1914 году, предпринята попытка показать творческую лабораторию писателя, а также его личное отношение к наиболее острым общественно-политическим проблемам своего времени. Идеи национализма, патриотизма, прогрессизма и научности, господствовавшие в творчестве Фитрата, легли в основу его политико-правовых взглядов, создав основу для того, чтобы писатель вошел в число крупнейших представителей джадидской литературы. В статье подчёркивается, что подход публициста Фитрата к вопросу брака и роли женщины в обществе был основан на духе эпохи, в которой он жил, и выдвигался в сопоставлении с аятами Корана, и что эти наблюдения приобрели общественное значение. Не остались без внимания в исследовании и такие вопросы, как компоненты семьи, выдвинутые Адибом, национальные традиции и обычаи в управлении семьей, дисциплина, обеспечивающая качество семьи, и их влияние на будущее нации.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, джадидская литература, джадидизм, тема семьи в литературе .

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of national values, including views on the family, in the works of the Jadids of Turkestan. This article also examines "Family" by Abdurauf Fitrat, a prominent figure in Jadid literature. Using this work, written in 1914, as an example, it attempts to demonstrate the writer's creative process, as well as his personal approach to the most pressing socio-political issues of his time. The ideas of nationalism, patriotism, progressivism, and scientific thought that dominated Fitrat's work formed the foundation of his political and legal views, establishing him as one of the leading figures of Jadid literature. The article emphasizes that Fitrat's approach to marriage and the role of women in society was rooted in the spirit of the era in which he lived and was advanced in conjunction with verses of the Quran, and that these observations acquired social significance. The study also addressed issues such as the components of the family put forward by Adib, national traditions and customs in family management, discipline that ensures the quality of the family, and their influence on the future of the nation.

Keywords: national liberation movement, Jadid literature, Jadidism, family theme in literature.

Kirish. Ma'rifat deganda, odatda, ta'lim tizimi bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar nazarda tutiladi. Vaholanki, bu tushuncha bir qadar keng bo'lib, u inson dunyoqarashi, kundalik yurish-turishi, gap-so'zi, atrof-dagilarga munosabati, mehnati, ishlab chiqarishdagi malaka va tajribasi, vujud va ruh sog'ligi, oila yuritish madaniyati va undagi sog'lom muhit bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Musulmon xalqlarining oilaga munosabati bilan bog'liq masalalar Qur'onda o'zining mukammal ifodasini topgan. Shuningdek, bu xalqlarga xos oila tizimining huquqiy asoslari ham ayni shu kitobda aniq belgilab berilgan. Shunga qaramay, musulmon xalqlari, shu jumladan, o'zbek xalqidan yetishib chiqqan olimlar oila va uning huquqiy asoslari to'g'risida ko'plab ilmiy-ommabop asarlar yaratganlar. Jadid ma'rifatparvarlari ham jamiyat va xalq hayoti uchun g'oyat muhim bo'lgan bu masalani chetlab o'tmadilar.

Oila jamiyatning eng muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib, aynan unda halollik, rostgo'ylik, ornomus, sharmu hayo, mehru oqibat, mehnatsevarlik kabi o'zbekning o'zligini namoyon qiladigan insoniy fazilatlar shakllanishiga zamin yaratiladi. Oila haqida so'z yuritar ekanmiz, avvalambor, oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanini yodda tutishimiz kerak. Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada

tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki, "O'zbek oyim shundog' buyurdilar" degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshilib, O'zbek oyimning aytganicha, xozirlik ko'rila boshlanar edi".¹

Ana shunday onaning Marg'ilondan uylangan farzandining taqdiriga aralashmasligi mahol edi. O'zbek oyimning o'z rejasini ro'yobga chiqarish uchun ne-ne ishlarni qilmaydi: Otabekning Kumushdan ra'yini qaytarish maqsadida turli-tuman jodugarlarga uchraydi; o'g'liga kuchli ta'sir o'tkazish uchun Yusuf hojidan ham foydalanadi; toshkentlik qizlar orasidan Zaynabni topib, xatto Otabekni unga uylantirib ham qo'yadi.

Agar oila haqidagi nazariy-huquqiy qarashlar asosida bu asarga yondashsak, O'zbek oyimning shu borada olib borgan xatti-harakati biror risolaga to'g'ri kelmaydi. Abdulla Qodiriyning O'zbek oyim "ssenariy"si asosida kechgan Otabek hayotini tasvirlashdan maqsadi ham hayotga, ayniqsa, yosh avlod hayotiga chirik odatlar asosida aralashishning fojiali oqibatlarini ko'rsatib berishdir.

Agar diqqat-e'tibor bilan qarасak, bu masala 20-yillarga kelib Abdulla Qodiriy romanidagina o'z tasvirini topmadi. Jadid dramaturgiyasining bir qator namunalarida, xususan, Hamzaning "Zaharli hayot" tragediyasida oilaning shaxs va jamiyat hayotidagi roli bilan bog'liq muhim masalalar o'rtaga tashlandi va tasvir etildi.

Jadid davriy matbuotida, shu jumladan, Behbudiyning "Oyna"sida oila masalalari hamisha diqqat markazida bo'lgan. Fitratning 1914-yili yozilib, 1915-yili nashr etilgan "Oila" kitobiga jadid ma'rifatparvarlarining bu masalada e'lon qilgan asarlari va maqolalarining ma'lum darajada mantiqiy yakuni sifatida qarash mumkin. Shunga ko'ra, bu kitobda jadidchilik namoyandalarning oilaga oid huquqiy qarashlari o'z aksini to'la topgan, desak, yanglishmagan bo'lamiz. Bu haqda fitratshunos olim H.Boltaboev shunday yozadi: «Har qanday jamiyatda ham oila ijtimoiy taraqqiyot manbai va axloqiy tarbiya o'chog'i bo'lib kelgan. Shuning uchun ham insoniyat ulug'lari oilani nafaqat jamiyat, balki davlatchilik asoslarining qurilishida ham ilk maktab deb bilganlar. Milliy taraqqiyotga yuz tutgan mustaqil yurtimizda komil insonni tarbiyalash va huquqiy davlatchilik asoslariga poydevor qurish davrida 1998 yil – "Oila yili" deb belgilanganligi bejiz emas. Nafaqat ijtimoiy va siyosiy, balki ma'naviy va ma'rifiy ahamiyatga molik ushbu holni birgina islomiy oila timsolida anglash ham mumkin»².

Darhaqiqat, Fitratning oilaga nisbatan qarashlari zaminida Qur'oni karimdagi oilaviy munosabatlarning asoslari va oila tartibotlari haqidagi g'oyalar yotadi. Bu kitob o'z vaqtida taraqqiyparvar yoshlar tomonidan samimiy qarshi olingan va uzoq yillar davomida axloqiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Asarning 2000-yilgi nashriga yozilgan muqaddimada shunday so'zlar aytilgan: "Jadidlarning fikri bo'yicha, oila asosini to'g'ri qurmasdan va yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emas va oxir-oqibatda millat taqdiri uning oilasining holatiga bog'liq. Bu g'oya Fitrat asarida o'z ifodasini topgan: "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qaerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi",- deb yozadi u. Fitrat asarda chuqur va keng bilimlarga asoslangani bois, o'tkir mutaxassis sifatida fikr yuritadi"³.

¹ Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. Меҳробдан чайн. – Тошкент, 1992. – Б. 105 – 106.

² Шарқ юлдузи. – 1999. – 1-сон.

³ Фитрат Абдурауф. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. - Т., Маънавият, 2000. – Б. 4.

Shubhasiz, Fitratni oila masalalari bo'yicha mutaxassis, deb atash mahol. Chunki, u huquqshunos ham, ma'naviyat masalalari bilan maxsus shug'ullangan shaxs ham emas. Ammo bu masala bo'yicha o'zigacha yaratilgan tadqiqotlarni qomusiy bilim sohibi sifatida puxta o'rganib chiqqani uchun ham u benazir olim va publitsist edi.

Hayotning farzandlar shaklida davom etishi, Fitrat nazarida, faqat oila emas, balki millatning ham kuch-qudrati va sha'n-shavkatini belgilovchi omildir. "Masalan, - deb yozadi u, - bolsheviklar va inglizlarni olamiz. Har ikkala millat a'zolari ishchan va harakatchandir. Lekin ko'z oldimizga ularni keltirib muhokama qilsak, ko'ramizki, ingliz millati Belgiya xalqidan yuz barobar ko'proq kuch va shavkatu e'tiborga egadir. Qizig'i shundaki, ingliz va belgiyalik millatlar o'rtasida ilmu amal va sa'y-harakatda farq yo'q. Unda shavkatu shon va izzat bobida shuncha farq qaerdan? Bu savolning javobini har ikkala millatning umumiy sonidan topsa bo'ladi, ya'ni ingliz millatining aholisi 44 mln. va belgiyaliklar esa 7,5 mln.ga yetadi. Shuning uchun ham ingliz millatining umumiy sa'y-harakati va amali belgiyaliklarning sa'y va harakatlaridan bir necha marotaba unumlidir. Ingliz millatining kuchi va izzat-e'tibori ham ana shu sa'y va amallarning natijasidir. Shundan kelib chiqib, Ovro'po hukmdorlari o'z millatlarining sonini ko'paytirishga harakat qiladilar. Ovro'po olimi o'z xalqining nufuziga putur yetsa: "Ey! Mamlakatimizning sharafi va e'tibori qolmayapti. Millatimiz nest-nobud bo'ladi. Sharafimizni, vatan va millatimizni himoya qilish uchun farzand yetishtiringlar,"- deya dod soladi"¹.

Oila va farzand masalasi erkak yo ayolninggina huquqiy masalasi emas. Farzand nafaqat ota-ona hayotining davomi, balki ayni paytda millatning ham iqtidori, obro' va e'tiborini belgilaydigan zanjir xalqasidir. Millat esa vatan, mamlakatning yuragi, demak. Millat son jihatidan qanchalik ko'p bo'lsa, u yashayotgan vatanning ham kuch-quvvati shu qadar ziyod bo'ladi. Binobarin, oila masalasi millat-mamlakat-kishilik jamiyati degan uchlikni ta'minlab turuvchi muhim bir xalqadir.

Fitrat "Oila" asarini yozgan paytida bor-yo'g'i 28 yoshda bo'lgan. 1914- yilda shu yoshda bo'lgan buxorolik bir yigitni ko'z oldimizga keltirsak, uning nafaqat dunyodagi demografik vaziyat, balki oilaning falsafiy, huquqiy va shar'iy tomonlarini ham shu qadar puxta bilganidan hayratga tushamiz. Pol Demar degan fransuz sotsiologi, Fitratning shahodat berishiga ko'ra, fransuz aholisining oxirgi 100 yil mobaynidagi son-salmog'ini tadqiq etib, uni Yevropadagi boshqa xalqlar soni bilan muqoyasa qilgan. Agar ana shu mavzu atrofida mulohaza yuritadigan bo'lsak, masalan, inglizlarning 80-90 yil ichida 10 mln.dan 52 mln.ga oshishi Buyuk Britaniyaning shu davrdagi mustamlakachilik siyosati bilan ham bevosita bog'liq. Buyuk Britaniya xuddi shu davrda ko'plab mamlakatlarni o'ziga tobe qilibgina qolmay, o'z xalqining son jihatdan o'sishi ustida ham jon kuydirdi, uning har tomonlama o'sib, kamol topishi uchun barcha shart-sharoitni yaratib berdi. Xuddi shu davrda Rossiya ham o'z chegaralarini kengaytirib, Kavkaz va O'rta Osiyo kabi zabt etgan hududlariga rus millatiga mansub kishilarni ko'chirib, ular sonining oshishiga imkon tug'dirdi. Sovet davlati esa Chor hokimiyatining mustamlakachilik siyosatini davom ettirib, bu hududlardagi ruslar sonini yanada oshirish bilan kifoyalanibgina qolmay, yerli xalqni ham muntazam ravishda ruslashtirib bordi. Natijada, o'zining milliy tilini unutgan ruszabon o'zbeklar, qozoqlar va boshqalar paydo bo'ldi hamda ko'paydi. Ayni paytda O'rta Osiyodan minglab oilalar "quloq" qiliniib, boshqa o'lkalarga yuborildi, o'n minglab "millatchi va aksilinqilobiy tashkilotlar"ning a'zosi deb taxmin qilingan kishilar abadiy muzliklar maskaniga yuborilib, qirib tashlandi. Bu faktlar ham Sovet davlatining o'zak millati bo'lgan

¹ Kўrsatilgan kitob. – B. 13.

ruslarning, aniqrog'i, kommunizm g'oyasiga xayrixoh ruslarning jahon miqyosidagi salmog'ini oshirishga qaratilgan tadbirlar natijasidir.

Xullas, oila masalasi ana shunday jahonshumul oqibatlar bilan bog'liq masala sifatida Fitratning diqqat-e'tiborini o'ziga qaratdi. Ammo son, miqdor - hali sifat emas. Xalqning soni ko'p bo'lishi, ammo uni tashkil etuvchi kishilar ishyoqmas, tepsa tebranmas kimsalar bo'lishi ham mumkin. Bu dunyo esa, Fitrat talqinida, "bir umumiy sinov maydoni"dir.

Fitrat tasnifiga ko'ra, oila – millatning kichik bir tarmog'i, yacheykasi. Bir necha oila bir qavmni tashkil etadi. Agar bir qavmning har bir oilasi saodatli bo'lmasa,- deydi Fitrat,- o'sha qavmni baxtiyor, deb atash mumkin emas. Agar bir oilaning har bir a'zosi baxtli bo'lmasa, bu oilani baxtli hisoblash xatodir. Binobarin, millatning saodati, har bir qavmning saodati har bir oilaning saodatiga, har bir oilaning saodati esa, uning har bir a'zosiga bog'liq. Modomiki, shunday ekan, oilaning har bir a'zosi to'g'risida qayg'irish ham qarz, ham farzdir.

Oila va nikoh to'g'risida so'z borar ekan, shak-shubhasiz, oilaning buzilish sabablarini va uni mustahkamlash yo'llarini ham bilish zarur. O'zbekchilik urf-odatlariga ko'ra, ayniqsa, kitob yozilgan paytda, oila va nikoh taqdiri qisman sovcilarning qo'lida bo'lgan. Ular kelin tomonning o'zlariga bo'lgan munosabatlari, ko'rgan izzat-hurmatlari yo nazar-e'tiborga olinmaganlaridan kelib chiqib, kelin, uning ota-onasi va uy-joyini ta'rif va tavsif qilib kelganlar. Uylanish uchun tanlangan yo'l shundan iborat bo'lgan. Ammo bu yo'l hamisha ham yaxshi natija beravermagan. Shuning uchun ham Fitrat uylanish uchun to'rt narsaga e'tibor berishni talab etadi: mol, nasab, husn va imonu e'tiqod. Buni quyidagicha tushunish lozim:

1. Uylanish orzusida bo'lgan er bilan xotinning mol(boylik)lari va nasablari tahminan bir xil bo'lishi lozim. Aks holda ular hayoti azobda o'tadi.

2. Husn garchand tashqi fazilat bo'lsa ham, kishi qalbini o'ziga moyil qilish xususiyatiga ega; agar ana shu qalbiy moyillik paydo bo'lmasa, er bilan xotin saodatli umr kechirmaydi.

3. Er va xotin dindor bo'lishi lozim. Dindorlik – xudoni tanish, bilish va Haqdan qo'rqishdir. Husni ahloqning asosi va mezonini Xudodan qo'rqish va Haqni bilishda, ya'ni dindorlikdadir.

Har bir oila poydevorining mustahkam bo'lishi turli ijtimoiy, ma'naviy, iqtisodiy va maishiy omillarga bog'liq. Shuning uchun ham risola muallifi baxtli va, ayniqsa, baxtsiz oilalar hayotiga nazar tashlab, kitobxonga ibrat bo'lishga arziydigan hayotiy misollarni keltiradi va ularning oilani yemirishdagi faol ishtirokini chuqur tahlil etib beradi.

Oilaning mustahkam bo'lishi, Fitrat nazarida, quyidagi omillarga bog'liq:

1. Iffat va mo'minlik. Qur'oni Karim erkak va ayollarga diyonatli va nomusli bo'lishni buyuradi: "Ey, Muhammad! Ahli islom erkaklariga aytgin: oshkor va yashirin ko'zlarini xaromdan yopsinlar va nafslarini xaromdan tiysinlar.. Ayollarga ham aytgin: ko'zlarini va o'z nafslarini haromdan saqlasinlar".

2. G'ayrat. "Modomiki, iffat va nomusning himoyasi erkak va xotinlar bo'ynida farz ekan, bas, ulardan har qaysilari ikkinchi tomonni haromdan qaytarish huquqlari bordir. Ularning ana shu ishlarini "g'ayrat" deyдилar.

3. Visol. Er-xotinlikning birinchi maqsadi farzand, bu maqsadga erishishning vositasi va sababi visoldir.

4. Murosai madora. Er-xotin uzoq yillar birga bo'lib, shodlik va g'amni birga baham ko'radilar. Ammo shunday ham bo'ladiki, bir tomon xato harakati yo qo'pol muomalasi bilan oila imoratini shikastlantirib qo'yadi. Shunda ikkinchi tomon undan o'ch olmay, murosai madora yo'lini tanlasa, shikastlangan imorat qulab tushmaydi.

"Oila" – ikki qismdan iborat risola. Agar yuqorida qayd etilgan masalalar risolaning birinchi qismini tashkil etsa, ikkinchi qismi tarbiya va huquq masalalariga bag'ishlangan.

Fitratning nazarida, maktabgacha bo'lgan yoshlar tarbiyasi to'rt masalani o'z ichiga oladi. Bular: 1) farzand tarbiyasi; 2) badan tarbiyasi; 3) aqliy tarbiya; 4) axloqiy tarbiyadir.

Ana shu tarbiya turlari asosida parvarish topgan bola kelajakda o'zidagi yaxshi fazilatlariga oziq berish imkonini topishi va ota-onaning obro'siga obro' qo'sha oluvchi kishilar bo'lib o'sishi mumkin.

Ayni vaqtda Fitrat ota-ona, yetim-yesirlar va xizmatkorlarning oiladagi mavqelaridan kelib chiqqan haq-huquqlari ustida ham to'xtalib o'tadi. Risolada zikr etilgan tarbiya turlari singari, bu haq-huquqlarni tushuntirishda ham islom dini qonun-qoidalariga tayanadi.

"Oila", bir qarashda, Qur'onning shu masalaga doir oyat va suralari talqini bo'lib ko'rinsada, muallif unda islomiy aqidalarni bir nuqtaga jalb etibgina qolmay, o'ziga zamondosh bo'lgan jamiyat e'tiborini har qanday millat taraqqiyotini belgilovchi oila masalasiga qaratgan, shu oilaning jamiyat hayotidagi rolini oshirishga intilib, ko'p xotinlikni zararli an'ana sifatida qoralash, qizlarni o'qitish, maktabgacha bo'lgan yoshlarning o'z oilalarida to'g'ri tarbiya olishiga ko'maklashishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan va bu maqsadga erishgan.

Fitratning e'tirof etishicha, o'tgan olimlar-u hakimlar shu masalada g'ayrat qilib qonunlar ishlab chiqishgan. Lekin davrlar o'tishi bilan muayyan qonunlar eskirgani va o'z kuchini yo'qotganidek oila va oila a'zolarining huquq va burchlari masalasiga ham yangicha yondashuv, yangicha munosabat taqozo etiladi. Zero, oila oxir-oqibatda millat va davlatning mavqeini belgilab beradi. Millat va davlat esa uzoq yillar va davrlar mobaynida shakllanadi va shu davrlarda yangilanib boradi.

Aytib o'tilganidek, "Oila" 1914-yili yozilgan. Bu vaqtda hozirgi O'zbekiston Chor Rossiyasining mustamlakasiga aylanib bo'lgan, xalqning Fitrat singari mutafakkir yoshlari el-yurtini ana shu botqoqlikdan olib chiqish, uni ma'rifatlashtirish va hurriyat ne'matlaridan bahramand etish maqsadida jadidchilik harakatini yuzaga keltirgan edilar. Xuddi shu davrda ularning, binobarin, millatning ham asosiy vazifasi nafaqat islomiy g'oyalar, balki, millatparvarlik, erklarparvarlik, taraqqiyparvarlik, ilmparvarlik g'oyalari asosida ham shakllangan avlodni tarbiyalash edi. Fitratning "Oila" risolasi ana shu avlodni tarbiyalashga qaratilgan, o'zigacha o'tgan olimlar-u hakimlarning asarlari umumiy hay'ati - "manzil tadbiri", ya'ni "ro'zg'or tebratish tadbiri"dan farq qilgan asardir. Shuning uchun ham unda huquqiy mezonlarga qaraganda ma'naviy-falsafiy masalalar talqini ustuvorlik qiladi.

Oila masalasi Oktabr to'ntirilishiga qadar bo'lgan davrda Islom ta'limoti asosida talqin qilinib keldi va shu davrda Fitrat risolasi dasturulamal vazifasini o'tadi. Oktabr to'ntirilishi bilan islom dini ham quvg'in ostiga olindi va shu davrda oila masalasiga qaytish zarurati kuchaydi. Davrning ana shu talabi bilan Said Ahroriy oila mavzuida bir necha risolalar yaratib, Fitratning oila masalasidagi qarashlarini konkretlashtirish va rivojlantirishga erishdi.

Said Ahroriyning oila mavzuiga bag'ishlangan turkum maqolalari 30-yillar arafasida "Xotin-qizlarimizga tortiq" degan nom ostida nashr etildi. Ammo bu nom ostida chop etilgan risola S.Ahroriy rejalashtirgan oila kitobining birinchi qismidir. "Sovg'a" deb atalgan ikkinchi qism, afsuski, hozircha topilmagan.

S.Ahroriyning bu risolasi bilan bog'liq o'zbek xotin-qizlarining XX asr boshlaridagi taqdiri haqida tasavvur beruvchi quyidagi lavhaga e'tibor bersak: "Mundan bir necha yil muqaddam o'z aqrabolarim orasida shunday yuz ochuv rasmi bo'lub o'tmish edi. O'shal rasm bo'laturgan kuni man bir uyning derazasidan qarab turgan edimki, ko'zlari yoshla bir necha xotinlar ko'rpaga

o'ralgan bir narsani go'shanga (chodir) tortilgan uydan ko'plashub olib chiqdilar. Ko'z oldimni xotinlar to'suvi sababli eshikni yopub, yorug'idan ohistagina diqqatlab qarab turdim. O'choqqa zo'r o'tyoqub, qozon osdilar. Qozonga bir qadoq chamasi zig'ir moy soldilar. Bir tarafdin o'choq boshiga bir sufra yozub, ichiga biror taboq un soldilar. Darrov besh-o'n dona cho'bchirog' hozirlab, ikki-uch dona shag'amlar ila cho'bchirog'larni yondurub, sufradagi unga suqub qo'ydilar. Shul ishlar qiling'andan so'ng otunoyim kitobini qo'ltug'lab sufra boshiga o'turub, boyagi ko'rpaga o'ralgan narsani yerga kelturdi va o'z qo'li ila ko'rpani ochdi. Ba'zi xotunlar ohista-ohista ho'ngrab yig'lab yubordilar va ko'rpa ichidagi harakatsiz gavdaning boshini ko'tarub qo'ydilar. Shu holda bildimki, bechora kelinning navnihol g'uncha hayoti xazoni margg'a mubaddal bo'lub, o'lum yo'ldoshi bo'lgan ekan. Badanim seskanub ketub, ko'zimni zulmat qopladi. Haqiqatni bilmak uchun yana qarab turdim. Alhosil, ul jasadning qo'llari ila undan changallatub qozonga soldirdilar va o'choqg'a ta'zim qildirdilar. Otin oyim jasadga qarab: "Endi eringizning haq-xizmati bo'yingizdan soqit bo'ldi. Sizdan qaynota, qaynonalaringiz ham rozi bo'ldi," – dedi. Bundan so'ng ul bechoraning ruhsiz jasadini yana ko'rpaga o'rab, go'shangalik uyga olub kirdilar..."¹

Bu dahshatli hikoya Hamzaning "Bid'atmi? Majusiyatmi?" degan publitsistik maqolasidan olindi. Biz garchand bu lavhaga nisbatan hikoya so'zini ishlatgan bo'lsak-da, Hamza uni xalqimiz orasida o'zi ko'rgan bid'at va majusiyat ko'rinishlaridan biri, deb atagan va shunday talqin qilgan. Agar bu maqolaning 1914-yili "Sadoi Turkiston" gazetasida chop etilganini nazarda tutsak, demak, xotin-qizlarga nisbatan shunday haqoratli munosabat o'sha davrda mavjud bo'lgan.

Jadidlar o'zlarining xotin-qizlarga, oilaga bo'lgan munosabatlarida Qur'oni karimdagi huquqiy qarashlardan kelib chiqqan holda voqelikdagi majusiylik davridan qolgan shunday illatlarga qarshi keskin kurash olib bordilar. Ular xotin-qizlarning Qur'onda ko'zda tutilgan huquqlarini qattiq himoya qildilar. Lekin davrlar o'tishi bilan oila masalalariga bag'ishlangan yangi risola va kitoblar yaratilishiga ehtiyoj tug'ildi. S.Ahroriy ana shu ehtiyoj taqozosi bilan o'zining ikki qismdan iborat oila kitobini yaratdi. "Xotin-qizlarimizga tortiq" deb nomlangan birinchi risolada biz jadidchilik harakati namoyandalarining xotin-qizlarga bo'lgan munosabati zamonaviylashgani, madaniylashgani va latiflashganini ko'ramizki, bu muallifning "sevimli rafiqasi"ga bag'ishlangan va shu risoladan joy olgan quyidagi satrlaridanoq sezilib turadi:

Yo'qsilliklar, ayriliqlar mani butun ezganda...

Yolg'izlikning nashtarlari yuragimni teshganda,

Hayotimning bahorini sen keltirding birlikda,

Sen kelgan kun ruhim teran sevgilar-la bezandi²

Risola so'zboshidan tashqari, "Nima qilish kerak?", "Bir kunning ishlari", "Xafta va oy ichida", "Og'ir ishlar" va "Tasarrufga rioyat" degan maqolalardan iborat bo'lib, ularda yangi turmush qurayotgan xotin-qizlarga ularning oiladagi burch va vazifalari haqida tushunchalar beriladi. Risolaning "Tasarrufga rioyat" deb nomlangan faslida S.Ahroriy har bir oilada qandaydir kam-ko'st, ehtiyoj bo'lishi mumkinligini aytib, xotin-qizlarning shunday sharoitda vijdonlarining buyruqlariga toqat ko'rsata olmay, nafslariga tobe' bo'lishlari mumkinligini aytib, yozadi: "Misol: ba'zi odamlar bordirki, taqdirlari, kiyimlari, uylari, joylari, deganlari, ishlari bordir. Lekin ehtiyojdan qutila olmaslar. Ehtimolki, bunday odamlarning ham boshqa ehtiyojlari

¹ *Хамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш жилдлик. 4-жилд. – Т.: Фан, - 1989. - Б. 233-234.*

² *Саид Аҳрорий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 72.*

bordir. Negakim, bunlarning o'qimoqlari, bolalarni o'qitmoqlari, sayohatga chiqmoqlari bordirki, bunday ishlarning manfaati o'zlaridan boshqa xalq uchun ham zarurdir. Xalqning ehtiyoji esa ulug'dir, muqaddasdir. Mamlakatimizning abadiyligi, xalqimizning taraqqiysi uchun bizda ehtiyojdan ko'p nima bordir? Demak, anglashiladiki, siz xonimlar, ehtiyoj ichida ezilib qolsangiz, uyingiz vayron va yurtimiz parishon bo'ladir. Binobarin, ehtiyojni bo'ldirmoq uchun bor aslingizni, bor kuchingizni sarf etingiz"¹.

Ko'ramizki, jadidlarning xotin-qizlarga, ularning oila va jamiyatda tutgan o'rniga bo'lgan qarashlari davrlar o'tishi bilan mukammallashib bordi. Hamza maqolasida tasvirlangan xotin-qizlarga nodonlarcha munosabatning o'zgarishi, xotin-qizlarning erkaklar bilan qariyb teng huquqli bo'lishida jadidlarning xizmati ulkandir.

Oilaning ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy asoslari islom dini tomonidan qanchalik aniq va to'la belgilangan bo'lsa-da, bugungi kunda o'zbek xalqining ijtimoiy va ma'rifiy yuksalishi uchun dunyoviy bilimlarni egallash tarixiy zaruratga aylandi. Modomiki, jadidlar o'z oldilariga Turkiston aholisining tarixiy taqdirini o'zgartirish vazifasini qo'ygan ekanlar, buning uchun faqat oila poydevorini mustahkamlash, oilaning jamiyat hayotidagi rolini oshirishning o'zi kamlik qilardi. Negaki, mahalliy aholi nafaqat XIX asrning 60-yillarida boshlangan mustamlakachilik, balki so'nggi uch asrda ro'y bergan ijtimoiy tanazzul, qudratli davlatning parchalanishi, o'zaro taxt uchun kurashlar, xon va amirlarning maishatparastligi va hokazolar orqasida xalqning iqtisodiy ahvoli ayanchli bir holga tushgan edi. Afsuski, xalq o'zining qanday mudhish hayot iskanjasida yashayotganini ko'rish qobiliyatini yo'qotgan yoki bunga ko'nikkan edi. Shuning uchun ham, jadid shoir va yozuvchilari xalq hayotining sharmandali lahzalarini o'z asarlarida tasvirlashga va shu orqali uning ko'zini ochishga intildilar. Bu davrda birorta jadid yozuvchisi va jurnalisti bo'lmadiki, u hayotning achchiq haqiqatini tasvirlovchi asar yozmagan bo'lsin. Cho'lpon "O'zbeklar va Turkiston" singari she'rlar yozibgina qolmay, "Qurboni jaholat" va "Do'xtir Muhammadyor" hikoyalarida jaholat lavhalarini yorqin tasvirlab berdi. Shu davrdagi maqolanavislikning asosiy tig'i ham mazkur masalaga qaratildi.

Fitrat «Oila va oilani boshqarish tartiblari» asarida musulmon oilasi asoslanadigan ma'naviy omillar, oila a'zolarining oila oldidagi burchlari, farzandning ota-ona va ota-onaning farzand oldidagi huququ burchlarini ko'rsatib bera oldi. Ana shuning uchun ham ushbu kitob nashridan so'ng oila va uni boshqarish tartiblari haqida o'nlab maqola va risolalar paydo bo'ldi. Said Ahroriyning risolasi bir qancha maqolalardan tashkil topgan bo'lib, muallif har bir maqolada oiladagi ilk tarbiyaning ahamiyatini bosqichma-bosqich anglatib berdi. Oila tarbiyasi jamiyat tarbiyasi, balki millat va xalq tarbiyasi ekanligi butun jadid adabiyotida alohida mavzu sifatida ishlandi. Oilaning ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy asoslari jadidchilar tomonidan qanchalik izchil belgilangan bo'lsa-da, keyingi asrlarda o'zbek xalqining ijtimoiy va ma'rifiy yuksalishi uchun dunyoviy bilimlarni egallash bilan birga oila ma'naviyatini shakllantirish ijtimoiy zaruratga aylandi

Xullas, jadidlarning davrning eng muhim ijtimoiy-siyosiy voqealariga munosabati, albatta, matbuot orqali, ularning turli xil nashrlarda bildirilgan fikr-mulohazalari asosida kechgan. Shunday ekan, davr matbuoti nafaqat jadid adabiyotining oynasi yoki adabiy manbai, balki mamlakatda kechgan katta-kichik voqealarga munosabat bildirish minbariga ham aylandi. Jadidlar millatning ma'naviy yuksalishida oilaning muhim taraqqiyot maskani, deb bildilar va

¹ *Кўрсатилган китоб. – Б. 84.*

farzand tarbiyasiga dastlabki mas'ul shaxs ota-ona bo'lib, ularning vazifasi sifatida nafaqat o'z oilalari oldidagi, balki jamiyat oldidagi mas'ul vazifa ekanini anglatmoqchi bo'ldilar.

FOLKLORE ROOTS OF ARABIC ORAL STORYTELLING

GULNORA S. MUTALOVA

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor, TSUOS

Annotation. *The article is devoted to the study of the oral roots of the tribal narratives of the Arabs, their role in the written fixation and determination of the genre nature of the "Ayyam al-Arab" created on their basis, as well as the role of the first compiler of the collection of ancient Arab legends, Abu Ubaydah, in this process.*

Key words: *"Ayyam al-Arab", tribal narratives, oral versions of tales, formality, folklore, epic genre, written fixation, creative individuality, literary adaptation.*

Annotatsiya. *Maqola arablar qabilaviy rivoyatlarining og'zaki ildizlarini, ularning yozma shaklga aylantirilishidagi o'rnini va shu asosida yaratilgan "Ayyam al-arab"ning janr xususiyatini aniqlashga, shuningdek, bu jarayonda qadimgi arab hikoyalari to'plamini birinchi tuzuvchisi Abu Ubaydaning rolini aniqlashga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *"Ayyam al-Arab", qabila rivoyatlari, hikoyalarning og'zaki variantlari, qoliplilik, folklor, epic janr, yozib olish, ijodiy individuallik, adabiy qayta ishlash.*

Аннотация. *Статья посвящена изучению устных корней племенных преданий арабов, их роли в письменной фиксации и определении жанровой природы созданных на их основе «Айям ал-араб», а также роли первого составителя сборника древнеарабских преданий Абу Убайды в литературной обработке.*

Ключевые слова: *«Дни арабов», повествования, устные варианты сказаний, формульность, фольклор, эпический жанр, письменная фиксация, творческая индивидуальность, литературная адаптация.*

Introduction. Oral narratives and historical tales of the ancient Arabs, known as "Ayyam al-Arab" ("Days of the Arabs"), continue to attract attention as one of the first monuments of Arabic literature and historiography. [2; 11; 12; 4; 8; 5].

As is well known, "Ayyam al-Arab" contains stories about the life of Bedouins in pre-Islamic Arabia, about memorable battles between Bedouin tribes, about numerous raids during which women were kidnapped and cattle were driven away, about the custom of blood feud and long-term wars. These oral narratives were intended to preserve for posterity the memory of the tribe's heroic past, and were passed down in oral prose tradition from generation to generation until, at the end of the 8th and beginning of the 9th centuries, Arab philologists began to collect them into special collections.

Literature analysis and methodology. The study is based on an analysis of existing written texts of folklore narratives. Methods of textual and structural-narrative analysis, motif-thematic classification, and comparative comparison of variants are employed. This approach allows us to identify consistent formulas, motifs, and compositional features of epics in the written tradition.